

ՌՈՒԶԱՆ ՏԻՏԱՆՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՄԻ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 1795 Թ. ԹԲԻԼԻՍԻԻ
ԱՂԵՏԻ ՄԱՍԻՆ

Աղա Մահմադ խանի դեպի Անդրկովկաս 1795 թվականին կատարած արշավանքի և Թբիլիսիի ավերման մասին՝ ականատես անձանց նկարագրություններ պահպանվել են և՛ տպագիր, և՛ ձեռագիր աղբյուրներում: 1941 թվականին պրոֆեսոր Մելիքսեթ-բեկը խոսելով այդ հարցի մասին, թվարկել է իրեն հայտնի տպագիր բոլոր աղբյուրները¹, դրանց կցելով և ոմն անանուն պատմիչի անտիպ համարած վկայությունը²:

Սակայն Մատենադարանի ձեռագրերում ու արխիվային ֆոնդերում կան դեռևս բանասիրությանը անհայտ անտիպ, մասամբ նաև տպագրված նյութեր, որոնք զանազան մանրամասնություններով և, երբեմն էլ, արժեքավոր փաստերով լրացնում ու ամրաղջացնում են մինչ այժմ ընդհանուր գծերով հայտնի աղետավոր այդ դեպքերի տարեգրությունը:

Ներկա հաղորդման սահմանները մեզ հնարավորություն չեն տալիս հանգամանորեն խոսելու նորահայտ բոլոր նյութերի մասին, ուստի մենք համառոտակի կթվարկենք դրանցից կարևորները, ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացնելով անտիպ փաստաթղթերից միայն մեկը:

1. Մատենադարանի № 8216 ձեռագրում գետեղված են Թբիլիսիի ավերմանը նվիրված մի բանի նամակներ ու նկարագրություններ:

2. № 3363 ձեռագիրը աղա Մահմադ խանի արշավանքների ականատես աղբյուրներից պատմագիր Միրզա Ադի Գյոզալ բեկի «Ղարաբաղ-նամե» աշխատության հայերեն թարգմանությունն է:

3. № 4331 ձեռագիրը Վարդան Օձնեցու «Հայոց պատմություն» աշխատությունն է, որի 2 գլուխը նվիրված է աղա Մահմադ խանի արշավանքներին: Այդ գլուխները շարադրված են ականատեսների պատմածների հիման վրա:

4. № 4501 ձեռագրում պահպանվել են Ղուկաս կաթողիկոսի գրագրություններ, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում 18-րդ դարի 90-ական թվականներին Երևանի խանությունում տեղի ունեցած քաղաքական անցուղարձերի և խանության նկատմամբ Պարսկաստանի վարած քաղաքականության մասին:

5. «Ազդարար» պարբերականի 1795 թ. համարներում հետաքրքրական հաղորդագրություններ են տպագրված Աղա Մահմադ խանի արշավանքների մասին:

¹ Արմֆանի «Տեղեկագիր», № 3—4, 1941 թ.:

² Անանուն այդ պատմիչի «Համառոտ պատմություն անհնարին կոտորածովք ավերման Տփլիս քաղաքի» խորագրով երկը հրատարակված է «Բաղմավնալ» հանդեսում (1863 թ. էջ 204—247):

6. «Յոգք Սեռովք վարժապետի Պատկանեան» գրքույկում (տպ. 1857 թ.) զետեղված է «Ի հնգեկի հարվածան Տփխիսայ» բանաստեղծությունը, նույն հարցին նվիրված ընդարձակ ծանոթագրություններով (տես նաև «Կովկաս» լրագիր, 1847 թ., № 26):

7. Հովհան Ոսկերչյան «Յաղագս աւերութեան աշխարհին Տփխիսայ ի յԱղա Մահմատ ներքինի շահին պարսից» (տես «Կոստանկ հայոց աշխարհին», 1862 թ., № 1):

Կան նաև նույն զեպքերի մասին կաթողիկոսական կոնդակներ, արխիվային այլ փաստաթղթեր, լրագրային հոդվածներ, որոնք դուրս են մնացել պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկի ցանկից:

Աղա Մահմադ խանի դեպի Անդրկովկաս ձեռնարկած արշավանքի, Քրիլիսիի ավերման և ժողովրդի գերեվարության անտիպ նկարագրություններից հատուկ ուշադրության է արժանի զեպքերին ականատես Քաղուհի Միրիմանյանի և Գայանե Խոջա-Բեյրուդյանի մի նամակը, որն ընդօրինակված է Մատենադարանի № 8216 ձեռագրի էջերում (ձեռագիրը խառը նյութերի ժողովածու է)¹:

Քաղուհի Միրիմանյանը 1795 թվականի ադեռի ժամանակ եղել է Քրիլիսիի Ս. Ստեփանոս կուսանոցի մայրապետը, իսկ Գայանե Խոջա-Բեյրուդյանը՝ սարկավաղուհի: Առաջինն իրեն կոչում է «Հանգուցեալ Յովսեփի դուստր», իսկ երկրորդը՝ «Տփխիսու հանգուցյալ իշխան Մելիք աղայի դուստր... Խոջա-Բեյրուդեան»:

Քաղուհու մասին որոշ տեղեկություններ կարելի է գտնել Խ. Խուցյանի «Քիֆլիսի ս. Ստեփանոս կուսանոց անապատի պատմությունը» գրքում. Գայանեի մասին, սակայն, այնտեղ տեղեկություն չկա (նշված է մի այլ Գայանեի անուն, որը կուսանոց է մտել 1799 թվականին, ուստի չէր կարող լինել նույն այս Գայանեն):

Աղա Մահմադ խանի 1795 թվականի արշավանքի ժամանակ Գայանե Խոջա-Բեյրուդյանն ու Քաղուհի Միրիմանյանը, այլ կույսերի հետ մեկտեղ, փախչում են Քրիլիսիից և մեծ զրկանքներ կրելով ճանապարհին, ոտքով հասնում են Մոզդուկ, ապա անցնում Աստրախան, որից հետո Ղզլար. այստեղ մահանում են երկուսն էլ՝ Գայանեն 1798 թ. օգոստոսին, իսկ Քաղուհին, 1799 թ. Գայանեի մասին հիշատակություն ունի Հովսեփ Արղուսյանը 1799 թ. օգոստոսի 29-ին գրած անտիպ մի նամակում («Առ Քիֆլիսու կուսանան ի Ղզլարի գմխիթարական սակս փոխեցման Գայանեին») ²:

Քրիլիսիի ավերման մասին Քաղուհին ու Գայանեն գրում են հենց նույն՝ 1795 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին: Ուստի այս նկարագրությունը հնագույնն է մեզ հայտնի բոլոր ականատեսների նկարագրություններից ³:

Նամակը հասցեագրված է Հովհաննես Լազարյանին և նրա կին՝ Կատերինային: Նամակագիրները խոստովանում են, որ իրենք անփորձ են պատմական զեպքերի նկարագրման մեջ. «Իսկ արդ զի՞նչ գրեսցուք յանարգին

¹ Այս նյութի վրա մեր ուշադրությունն է հրավիրել ընկ. Ա. Մնացականյանը, որի համար հայտնում ենք նրան մեր շնորհակալությունը:

² Մատենադարան, Ձեռագիր, № 2951, էջ 208:

³ Փաստաթղթի տակ նշված է՝ 1795 թ. սեպտեմբերի 16. հավանաբար պետք է լինի հոկտեմբերի 16:

նամակիս յայսմիկ կամ որպէ՛ս վստահ լիցուք պատմաբանօրէն պարագայիւր գրել...»¹։ Սակայն նրանք շարադրելու որոշ ձիրք ունեն. նամակը վկայում է այն մասին, որ հեղինակները ծանոթ են հայ պատմագրութեան հուշարձաններին, մանավանդ՝ լավ գիտեն հին կտակարանը։

Նամակի հեղինակները նախ խոսում են պարսից շահի խարդախութեան և նենգութեան մասին, որի շնորհիվ նա կարողացել էր անսպասելիորեն հարձակում գործել անպաշտպան քաղաքի վրա, ապա մեղադրում են քաղաքի զինված ուժերին, որոնք պատշաճ միասնութեամբ չէին կազմակերպել դիմադրութիւնը։

Հաջորդ էջերում նրանք նկարագրում են այն սոսկալի տեսարանը, որ ստեղծվել էր Թբիլիսիում աղետի օրերին և այն ահաւոր տանջանքները, որոնց ենթարկվել են նրա բնակիչները։ Այստեղ նրանց շարադրութիւնը գեղարվեստական զունավորում է ստանում։ Ահա թե ինչպէս են նկարագրում նրանք պարսիկների մուտքը Թբիլիսի. «... Եկին զօրքն պարսից յամենուստ, իբրև ջուրս երամոց, ըստ հրամանի շահին գրոհ տուեալ մտին ի քաղաքն մեր Տփիսիս — ի 1795 թուոյն, ի սեպտեմբերի 10-ին, յորում կուռն ջանիւ, բազմատարազ հարուածս արարին և զբազումս սրոյ ճարակ հտուեն, զոմանս յեկեղեցւոջ, զոմանս ի պալատս, զոմանս ի տանս, զոմանս ի պանդոկս, զոմանս ի վաճառանոցս, զոմանս ի փողոցս և զոմանս առաջի կրպակաց»։ և ապա՝ «թող զմանկտիս և զկաթնարոյժ երեխայս, զորս որմոց տալով անխնայ և զորս յօդս ի վեր՝ դէմ առնելով զսուրն երեսայից միջակտուր առնէին։ Ա՛նդ էր տեսանել զմեծադոշ ողբումն և զտոշորումն սրտից ամենեցուն, ա՛նդ էր տեսանել զարտասուահեղ լալումն և զուշաթափելն ծնողացն»։

Այդ վայրագութիւնների նկարագրութիւնից հետո նրանք անդրադառնում են ավարտութեան ու գերեմարութեան, ապա և քաղաքի հրդեհման տեսարանների սրտաճմիկ նկարագրութեանը։

Քաղուհին և Գայանեն շեն մոռանում նկարագրել նաև քաղաքից փախածների դրութիւնը, որոնց թիվը, ըստ նրանց տվյալների, հավասար է եղել մոտ 300 տան։ «Ի մէջ զիշերի հապճեպ» փախչողների հետ էին նաև իրենք՝ նամակի հեղինակները։

Նամակի մեջ ուշադրով տվյալներ կան նաև այն մասին, թե ինչ տեսք է ունեցել քաղաքն ավերումից հետո, երբ այնտեղ են վերադարձել փախած թբիլիսցիները. «Գնային ի քաղաքն Տփիսիս առ ի տեսանել զորպիսի ելեալն, բայց ի հոտոց աչրելոց և ի հոտոց մեռելոց ի բազում աւուրս ոչ ոք կարօղանար զնալ ի քաղաքն, զի գրեթէ 20 մղոնաւ հեռի ի քաղաքէն սիռեալ կայր հոտն շուրջ զքաղաքան...։ Աւուրբք բազմօք անթաղ կային մեռեալքն, և ընտանի զազանքն կատաղեալ շրջէին ի քաղաքին»։

Նամակագիրներին «ի լրոյ» հայտնի է, որ Թբիլիսիից աղա Մահմադ խանի զորքերը գերեմարել ու Գանձակ են տարել 105 հազար թշվառների։ Նրանք գտնում են, որ այդ թիվը ոչ միայն շատ չէ, այլ և կարող է քիչ լինել, որովհետև Թբիլիսիի շրջակայքի բնակչութիւնն էլ այդ օրերին պատասպարված է եղել քաղաքում և գերեմարվել թբիլիսցիների հետ միասին։

Նամակի վերջում մեր հեղինակները սրտառուչ խոսքերով ողբում են ստեղծված ծանր կացութիւնը։ Նրանք հատկապէս անդրադառնում են գերի-

¹ Մատենադարան, Զեռագիր № 8216, էջ 154 ր—160 ա

ների ծանր վիճակին, հավանաբար նպատակ ունենալով շարժելու Լազարյան իշխանի գույքը:

Թե ինչպիսի մասնակցություն են ունեցել Լազարյանները գերիների փրկագնման գործում մեզ հայտնի չէ, բայց շատերն են իրենց միջոցներով օգնել գերիներին: Նշենք սակայն, որ փրկագնված գերիներից շատերո մի նոր գերության մեջ են բնկել ազատվելուց հետո: Այսպես օրինակ, նույն № 8216 ժողովածուի մեջ բնդօրինակված է և Եփրեմ կաթողիկոսի մի գրությունը ոմն Ներսես Աղաջանյանի վանքական ճորտությունից ազատ առձակելու մասին: Այդ Ներսեսը մեկն էր վերոհիշյալ գերիներից, որը էջմիածնի կողմից գերությանից ազատվելուց հետո, 15 տարի եղել է վանքի «ճորտը»:

Թագուհի Միրիմանյանի և Գայանե Խոջա-Բեյրությանի նամակը փաստաբանից, գեղեցիկ շառադրված պատմական մի փաստաթուղթ է: Այն ուշագրավ է նաև այն առումով, որ գրված է կին հեղինակների կողմից: Թագուհու և Գայանեի անուններով լրագրվում է միջնադարյան հայ գրականության կին գործիչների աղքատիկ ցանկը:

Ատորև տալիս ենք նրանց նամակը, ըստ № 8216 ձեռագրի:

* * *

*

Գերյարգոյ և շնորհաւոր Յօհաննէս աղայիդ: Ի դժնդակ դարուա, ի վերին նախախնամութենէ բնորեալ վասն ամենայն Հայկազնեայ սեռիս՝ կարի բնտիր և անդոյգ իշխանի, և միանգամայն ի մեծագութ և ի բարեպաշտ ինքնակալ Թագուհոյ բախտաւորեալ՝ արժանավայել աստիճանաւ եւ սոյնասարաս ճահողութեան արժանի վերոյ յիշեալ վսեմազարդ սեպուհոյ զուգակցի՝ իշխանազին աւագութեոյ և միանգամայն մեծի ինքնակալ Թագուհոյ անուամբ անուանեցելոյ, մեծարգի և կարի ողորմագութ տիկնաց տիկին Կատարինէիդ, հանգիտապատիւ զողջոյն առաքելաւանդ վերառաքեմք առ յարգութիւն ձեր (թէպէտ մերս ոչ ըստ նոցա աստիճանի, այլ որք ի սրբազան գնդից բնկալեալ զաստիճան աւագ սարկաւաղութեան, ըստ սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, նոյն որ ի մեզ դոյ, նոյն շնորհիւն վստահօրէն պատշաճ համարի ի մեզ): Ողջոյն և սէր հոգեւորական ընծայեսցի իշխանաց իշխանիդ և աւագութեաց աւագութեոյդ իբր յամարեցեալ Տփլիսու մենարանէ, ի կուսանաց միաբանէ և ի տառապեալ սարկաւաղութեաց օրհնութիւնք, խաղաղութիւն և առողջութիւն ընդ ձեզ եղիցի բազմաւ բարութեամբ և յողմ օրհնութեամբ:

Արդ, թէպէտ պարտ էր մեզ ըստ կարեաց մերոց վիպասանօրէն և ճահողապէս յարմարեալ զովս զարժանավայելս յարգութեանց ձերոց, սակայն ոչ կարողացաւ միտք մեր զօրել ըստ կանոնի արժանւոյն գրել, այլ եթող զնա և սկսաւ առ ի առման Տփլիս քաղաքի և բնակչացն այնօրիկ:

Իսկ արդ զի՞նչ գրեսցուք յանարդիւն նամակիս յայսմիկ կամ ո՞րպէս վստահ լիցուք պատմաբանօրէն պարագայիւր գրել զԹիֆլիզ քաղաքէ մերմէ և զբնակչացն մերոց և կամ թէ զո՞րպիսի խորամանկութենէ հնարիւք գալն Ներքինւոյ արքային Պարսից ի վերայ Թիֆլիզ քաղաքին մերոյ (որ ի բնէ ունին պարսիկք զայսպիսի խորամանկութեան հնարս) և կամ թէ զո՞րպիսի խաբէութենէ թիւնաւորելոյն ի սատանայէ արեանարբու աղա Մահմատ շահին հեծելազօրօք բազմօք մուտն ի քաղաքն Տփլիս: Զի խաբէութեամբ մտանե՞ն այն էր խորամանկին մինչ ինքն ի Գանջայ էր բանակաւն իւրով, զհաշտութեամբ

թուղթ իմն յղեաց ի ձեռն սուրհանդակի միոյ՝ առ արքայ Հերակլ վրաց, թէ յորդոց քոց զմին որդին առաքեա առ իս պատանդ, որով հաշտութիւն մեր երեւացի (իրր թէ միամիտ լինելոյ ազագաւ յղեաց զհնարական թուղթն առ արքայն), իսկ զկնի թղթարերին եկն ինքն խրոխտ և ահարկու հեծելազօրօք բազմօք մերձ ի քաղաքն, իրրե երկոտասան մղոնաւ հեռի և անդ ի բանակատեղ տեղի՝ բանակեցաւ բանական իւրով: (Բայց արքայն Հերակլ և բազմութիւնքն Վրաց և Հայոց և զօրքն ամենեքեան միահամուռ անհոգ կային, զի այն ոչ վասն յուսոյն որ առ աստուած, այլ ի միմեանս հայելով և ի միմեանց ուսանելով զչարն, ի փոքուէ մինչև ցմեծամեծն խստապարանոցք գորով յամառեալք էին կամակոր մտօք ի կամս և ի շար գործս իւրեանց, որ իրր շար սովորութեանց տօռամբք կապեալ կային ամենեքեան, որոյ վասն ոչ երկնչէին ի բազմագումար թշնամեաց և ոչ զգուշանային յապագայ եկելոց, թէպէտ և տեղեկացեալ գիտէին՝ գայն նորա ի վերա իւրեանց): Որ և շահն ի տեղի անդ կազմեաց զգունդս այրուծիոյ, զգունդս հետեակաց, զգունդս վահանավորաց, զգունդս նիզակակրաց, զգունդս ամենայն սպառազինաց, զգունդս մրճատրաց և զգունդս շանթահարողաց, որք ի մուտք քաղաքին մեծաւ ուղմօք և սպասիւք ճակատիլ և քաջակորով ջանիւ մարտամուխ լինիլ և ոչ դառնալ ընդ կրունկն: Իրրե լուեալ Վրաց, թէ յայն ինչ նիշ տեղի եկեալ են, ելին ի ճակատ առ ի ընդդէմ կալ նոցա, բայց սակաւ զօրօք... ոչ կարողացաւ արքայն պայքարել ընդ զօրաց պարսից, յորոց զանգիտացեալ մի գուցէ ձերբակալ լինի ի ձեռն նոցա, ապա ի յետս կոյս դարձաւ, զորմէ գրեթէ մազապուրծ լեալ, փախեաւ և գնաց ի նեղուց և ի կիրճս լերանց՝ առ զուգակիցն իւր: Իսկ ըստ այսմ և զօրքն վրաց փախեան և գնացին յայլ և յայլ ամրոց տեղիս, ապա զկնի նոցա եկին զօրքն պարսից յամենուստ, իրրե ջոկերս երամոց՝ ըստ հրամանի շահին՝ գրոհ տուեալ մտին ի քաղաքն մեր Տփլիս՝ ի 1795 թուոյն, և ի սեպտեմբերի 10-ին, յորում կուռն ջանիւ բազմատարազ հարուածս արարին և զբազումս սրոյ ճարակ ետուն, զոմանս յեկեղեցւոց, զոմանս ի սլաւատս, զոմանս ի տունս, զոմանս ի պանդոկս, զոմանս ի վաճառանոցս, զոմանս ի փողոցս և զոմանս առաջի կրպակաց, զբազումս կոտորեցին և զբազումս սրախողխող արարին: Զեպիսկոպոսս և զվարդապետս ասեմք, թէ՛ զքահանայս և զսարկաւազունս և զդպիրս ասեմք, զիշխանս և զտիկնայս ասեմք, թէ՛ զարս և կանայս ասեմք, թող զմանկտիս և զկաթնարոյծ՝ երեխայս, զորս որմոց տալով անխնայ և զորս յօդս ի վեր՝ դէմ առնելով զսուրն երեխայից միջակտուր առնէին: Ա՛նդ էր տեսանել զմեծագոյն ողբումն և զտոշորումն սրտից ամենեցուն, ա՛նդ էր տեսանել զարտասուահեղ լալումն և զուշաթափիլն ծնողաց և ընտանեաց, ա՛նդ էր տեսանել զաղեկիզութիւն և զգալարումն ծնողաց սրտից ի կսկծոյ և ի գթոյ զաւակաց և ամենայն ընտանեաց, և ա՛նդ էր տեսանել զճշումն և զկականումն զաւակաց և ընտանեաց՝ յաղազս բաժանելոյ ի միմեանց:

Արդ ո՛ր կարէ պատմել լեզուաւ և կամ ո՛ր կարող է արձանացուցանել ի գիրս զհարուածոց և զնեղութենէ Տփլիսեցւոց, յորոց գրեթէ զարեան վտակս ոռոգեցուցանէին ի տեղիս տեղիս՝ մինչ ցասմամարտութիւնն առ Շահն և առ զօր իւր կայր: Այլ երբ հագեցաւ վիշապն պարսկային և թիւնալից զօրաց իւրոց յագեցոյց յարեան արբմանէ (զօրէն տղրկի), հանգեաւ ի զայրանալոյ և ի սրտմտութենէ, ապա ետ հրաման մտնետիկաւ զօրաց իւրոց՝ յեկեղեցեաց, ի սլաւատից, ի տանց և ի կրպակաց և ուր ուրեք գոցեն զանօթս և զամենայն

հարկաւոր պիտոյիս և զինչս ամենեցուն՝ առնուլ վասն իւր իւրաքանչիւր այր, բաց ի պալատէն արքայի, յորմէ հանեալ զթագն, զաթոռն և զայլս, որք յինքնակալ թագուհւոյն յղեալ պարգևս, և արքայի զբազում զանձս զարծաթեղէն, և զոսկեղէն կահս և զկարասիս և զամենայն զարդս և զանօթս վասն իւր յատկացոյց, իսկ յետ բազմատանջ հարուածոց և կոտորածից և զինչս ժողովելոց, զինչս և զգերիս ի քաղաքէն ի դուրս գերի վարեաց, ապա զկնի ի դուրս վարելոյ զամենայնս հրաման տուեալ զօրաց իւրոց՝ զեկեղեցիս, զպալատս, զտունս, զպանդուկս, զկրպակս և զողջոյն քաղաքն հրդեհեալ, որ և իսկ ըստ հրամանի Շահին: Իսկ յետ շուելոյ նորայ ի Տփլիսու ի Գանջայ՝ գերեօք և ամենայն ընչիւր, ոմանք ի գերեաց անտի փախեալ էին և ոմանք, ի վաղուց հետէ ի քաղաքէ ելեալքն, գնային ի քաղաքն Տփլիսիս, առ ի տեսանել զորպիսի եղեալն, բայց ի հոտոց աչրեցելոց և ի հոտոց մեռելոց ի բազում աւուրս ոչ որ կարօղանայր գնալ ի քաղաքն, զի գրէթէ մինչ 20 մղոնաւ հեռի ի քաղաքէն սփռեալ կայր հոտն շուրջ զքաղաքան, վասն որոյ աւուրքք բազմօք անթաղ կային մեռեալքն և ընտանի զազանքն կատաղեալ շրջէին ի քաղաքին: Իսկ յետ ատուրց բազմաց, մտեալ ոմանց ի քաղաքն, ոմանք զտունս և զկրպակս և փողոցս իրեանց ոչ ճանաչէին՝ առ ի խանդարեալ և ի քայքայեալ եղելոց ի հրոյ, զի ի նեխեալ գարշահոտոց ոչ կարողանային ժուժել, որոյ վասն զձեռս իրեանց ի վերա ընչոց իրեանց դնելով՝ այնպէս մերձենային ի դիակունս՝ առ ի տեսանել թէ որո՞ց իցեն մեռեալքն: Իսկ թէպէտ մեռելոց համարքն ոչ եմք տեղեկացեալ, սակայն ոմանք փախստեայր համբաւեն ի լրոյ, թէ զհարիւր և հինգ հազար գերիս և քանի հարիւր աւելի ինչ թուեալ են ի Գանջայ, զորոց գրէթէ քան զայն աւելին հաւատալի է, զի մերձակայ գիւղօրէից ժողովուրդքն ի քաղաքն եկեալ էին առ ի ապաստան լինելոյ, իսկ դէղոփաթն, այսինքն զուգակիցն արքային, հանդերձ ընտանեօք զերդաստանեօք իւրովք երկոտասան այլովք արամբք 2 աւուրք յառաջ ելեալ ի քաղաքէն, գնացեալ էր ի նեղուցս լերանց: Իսկ ելեալքն ի քաղաքէն հազիւ թէ 300 տուն լինի զերծեալ, որք և բազումքն ի նոցանէ զընտանիս և զինչս իրեանց թողլով, անձնապուր փախուստ ելեալ են յահէն և ի տագնապէն, յորոց ոմանք կանայք միայն ստնդեայ զաւակունս իրեանց ի գիրկս առեալ, հետիոտս փախչելով, թերեւ զերծուցեն զինքեանս և զզաւակունս, բայց տեսեալ նոցա, թէ զօրքն պարսից հասանեն, զզաւակունս յինքեանց ընկենոյն ի ճանապարհի, և ի ձորձս ուրուք և ինքեանք սրտաբեկ լեալ ողեսպառ փախչէին ի խոտոր, ուր առ քարիւք և թփովք և առ մացառօք պահպանէին զինքեանս, մինչ ի դառնալ զօրաց: Իսկ յետ 2 կամ 3 օր միջոց անցանելոյ զային ի տեսանել զաւակունս իրեանց ուր ձգեալ էին, բայց տեսեալ մարցն զաւակունս — ոմն մեռեալ, ոմն անդամահատ լեալ ի գազանաց և ոմն ալ տեսակ եղեալ, յորոց վերայ գալարեալ աղիք և սիրտք ծնողաց, աղեխարշիլով դառնային մրմնջական ողբով ի փապարս վիմաց և ի կողմն լերանց՝ առ ի պահպանել ի թշնամեաց, որպէս և մեք տառապեալ Թիֆլիզու կուսանքս, ի մէջ զիշերի հապճեպ փախեալք: Ձմասն ի կենաց խաշափայտից և զայլ սրբոց մասունս և զտեսակ-տեսակ զանօթս եկեղեցւոյ մերոյ ի պալատս իշխանաց իշխանի քաղաքի՝ մելիքի մերոյ Խոջայ Բեհրուդեան յորջորջեալ, հանգուցեալ մելիք Աշխարհբէգի և Մինիշկար Աղայի ի պահեստի ուրուք պահպանեցաք արկեղբք. ոչ գիտեմք, որոնեալ, գտեալ են անհաւատքն, թէ նոյնպէս կայ ի պահեստի անդ, իսկ ընդ մեզ առաք զայլ մասն խաշափայտից՝ առանց պահարանի, որ մականուամբ Հոռոմու խաշափայտի մասն կոչի և քանի մի զայլ սրբոց

մասունս առաք ընդ մեզ, քայց որ ըստ հասարակութեան հարկաւորն է, այսինքն զգնելի հանդերձս մեր՝ ըստ օրինի կուսանաց՝ զփիլօնս և զվերարկուս մեր թողաք և փախեալք ի մէջ գիշերի, որպէս ասացաք ի վեր անդր, որ յիրաւի առանց հողաթափ և մուճակի, ելեալ եմք բոկ ոտիւք ի մենաստանէ և ի քաղաքէ մերմէ և եկեալ հետիոտն ի լեռնակողմն, ի կիրճս լերանց և անդ աւուրբք բազմօք, ի բացօթեայ տեղի, ի ներքոյ անձրևի կայաք, թող թէ զհասարակաց կերլիս, որ է հացն՝ ոչ գտանէաք, զի ոչ թէ մի էր և մի է վիշան և կսկիծն ամենեցունս, որք մաղապուրծ եղեալ ելեալ եմք իբր թէ իբր միայն ի հայրենական քնակութենէ հեռացեալ և օտարացեալ եմք, այլ բազմատեսակ վէրք եղին ամենեցունս: Բայց ո՞վ ողբակից լինի մեզ, ո՞րք են վարդապետքն և քահանայքն մեր, որք ի տեղի Երեմիա մարգարէի ողբասցեն ընդ մեզ վասն բազմատարազ հարուածոց և անթիւ գերելոց մերոց, իսկ որով լինի մեզ օգնութիւն, զի ոչ գոյ բժշկութիւն վիրաց մերոց՝ յերեսաց բարկութեան տեսնն ըստ մարգարէին, զի այս յիրաւի զսրբատաշ քարիւք բարձրակառոյց և գմբեթաղարդ կաթողիկէիւք շինեալ, ի մասամբք սրբոց և պատկերօք զեկեղեցիս մեր լացցուք և ողբասցո՛ւ (որք այրեալ ի հուր խանգարեալ են), թէ ի միջի զբազմաշարշար նահատակաց սրբոց մասունս (որք ի ձեռս անհաւատից լաւ համարեցին զինքեանս ոտնահարեալ և անարգեալ, քան ի ձեռս մեր յեկեղեցոյց կեալն, այս թէ վասն է՞ր, եթէ ոչ՝ վասն ոչ պահելոյ զպատուիրանս տեսնն, որպէս ասացաք ի վեր): Իսկ որ առաւել գերագոյնն է (որով ի սկզբնական մեղաց ազատեցաք), զմասունս խաշափայտից լացցուք և ողբասցուք, թէ զարծաթեղէն և զոսկեղէն խաշս և սկիհս և արծաթով և ոսկով պատեալ զպատկերս սրբոց լացցուք և ողբասցուք. թէ տեսակ-տեսակ գոյնզգոյն զոսկեկուռ շուրջառս, և նափորտս, թող թէ զոսկէհուռ դիպակս և զգնատս եկեղեցեաց և զեկեղեցականաց, քանզի անբուժելի է վէրք մեր զորս յարհեստաւոր բժշկաց և ի նիւթական իրաց ոչ է հնար բուժելոյ, իսկ որ զբնածին և զբնական գթոցն պատմին (յորոց լսողքն աղեխարշք լինին անպատճառ) զբնտանիս և զազգակի՞ցս մեր լացցուք, թէ՛ զսիրելի բարեկամս մեր, համացեղ զիշխա՞նս մեր լացցուք, թէ զմշտատես զրացիս մեր, թող թէ զողջոյն քաղաքակիցս մեր լացցուք հանապազ: Ո՛հ, աղետալի կսկիծ մեր և անշիջանելի աննիւթ հուր: Բաց յաստծոյ մերմէ ո՞վ արդեօք կարող է շիջուցանել զրոց սրտից մերոց, իսկ եթէ մերս անբուժելի և անշիջանելի է վասն անթիւ գերելոց մերոց, ապա՞յ որքն տաշորական կսկիծ գոյ ի սիրտս նոցա, որք ի ձեռս անհաւատ պարսկաց գերեցեալ կան ընտանիք ազգականք և դրացիք. արդեօք թէ որպիսի ողբումն և աղիողորմ լալիք գոն ի նոսա, զի արք յամուսնոց իւրեանց բաժանելով, կանայք՝ յարանց իւրեանց, ծնողք՝ յուստերաց և ի գտերաց իւրեանց, ուստերք և գտերք ի ծնողաց իւրեանց բաժանելով խնդրեն զմահ և ոչ գտանեն, արդարեւ լան տառապեալքն անմխիթար և ոչ գոն առնթներ ազգականք, որով մխիթարեսցին: Զի՞նչ ասացուք սակաւ զերծեալքս, որք ի վտարանդի կամք տառապեալ և թշուառացեալ կամ որո՞վ օգնեսցուք նոցա տարազրեալքս ի միմեանց, քանզի ահա անհերքելի միջակութիւն իմն գոյացաւ ի նոսա և ի մեզ, իբր ընդարոյս ընդ մեզ, որ ոչ ունի ի բնական հոգւոյ մերմէ մասն ինչ ժամանակ առ ժամանակ, ի յետս կելոյ ըստ հասարակաց սահմանի, այլ իբր մշտայեւ որպէս ի հնոց հրոյ, ծուխ ելանէ ի սրտէ մերմէ մինչ ի կէտ մահու մերոյ, զի կսկծեցուցիշ միջակութիւնս այս, որ ի մեզ հիւժելոյ հաստատեցաւ, գրեթէ այսուհետեւ սա առաւել ներգործէ ի նոսա և ի մեզ, քան զբանական հոգիս մեր, վասն որոյ կրկին ան-

զամ կրկին ո՛հ ողորմելիացս, ո՛ւր գոն ընտանիք և սիրելի բարեկամք նոցա, որք ողորմեսցին նոցա, ըստ Յորայ՝ լամբ տառապեալքս վասն նոցա և ոչ կարեմք ինչ օգնել, իսկ Հոաքէլ մի էր ի հնումն և ի նորոյս Իսրայէլի բազում Հոաքէլ մարք և ընտանիք գոն. լան և ոչ կարեն օգնել որդւոց և ընտանեաց իւրեանց և ոչ տառապեալ անձանց իւրեանց: Արդ թէպէտ ոչ էր պարտ մեզ զայսքանս երկարել, սակայն աղէտք սրտից մերոց ոչ ետուն թոյլ՝ համառօտել զբանս, որոյ վասն զերկարութեան պարագայիս և զպարբերութիւնս էառ բաննայն, զի իբր արտասուախառն մելանաւ գրեցաւ, բայց գրեթէ ի բազում այսօրիսի թղթոջ գրիւր բանն, եթէ մի ըստ միոջէ մանրամասնաբար գրէաք, այլ առ ի շճանձրանալոյ բան զայս ոչ երկարացուցաք զբանս (իբր պատմաբանօրէն համարի), ուստի այսքանս բաւականացեալ համառօտ համերեսցի յարգութեանց ձերոց, որ և ողջ և առողջ լերուք ի տէր ի պարծանս ամենայն հայկազնանս սեռիս:

Գրեցաւ ի Մօղղօգ, ի 1795 թուոյն և ի սեպտեմբեր 16:

Ի քաղաքէ Տփլիսու և ի կուսանաց մենաստանէ հանգուցեալ Յովսէփի դուտր, սարկաւագուհի, կուսանաց (վարդապետ) մայրապետուհի և մայր վանաց՝ անուամբ Թագուհի և մակարերեալ ազգաւ Միրիմանեանս և Տփլիսու հանգուցեալ իշխան Մելէք Աղայի դուտր սարկաւագուհի Գայիանէ յորջորջեալ Խօջայ Բէհրուղեանս միաբան սարկաւագուհեօք և կուսանօք հանդերձ:

Р. ТИТАНЯН

НОВЫЙ ДОКУМЕНТ О РАЗОРЕНИИ ТБИЛИСИ АГА МУХАММЕД-ХАНОМ В 1795 Г.

Резюме

У армянских авторов сохранился целый ряд описаний нашествия Ага Мухаммед-хана на Закавказье, захвата и разрушения Тбилиси.

Среди них особое место занимает письмо монахинь Тагуи Мириманян и Гаянэ Ходжа-Бейбутян, посланное князю Ивану Лазаряну в октябре 1795 г. из Моздока в Петербург.

Эти монахини, в панике покинувшие Тбилиси в дни нашествия персидских орд, сообщают интересные подробности о резне и пленении тбилисского населения, о пожаре и других событиях.

Письмо публикуется полностью по списку, сохранившемуся в рукописи Матенадарана за № 8216.